

FRA STANKO KRALJEVIĆ

(1871.-1945.)

Jedan od najstarijih hercegovačkih franjevaca koje su ubili partizani 1945. godine bio je fra Stanko Kraljević. Bile su mu 74 godine, što je u ono vrijeme označavalo duboku starost. Čitavi svoj svećenički život proveo je u Hercegovini, u najvećoj mjeri u pastoralu, a imao je velike organizatorske i graditeljske sposobnosti, što će se vidjeti iz teksta koji slijedi.

Krsno ime bilo mu je Petar. Rođen je 11. kolovoza 1871. u Mokrom, župa Široki Brijeg, od roditelja Martina i Ive rođ. Slišković.¹ Nažalost, matične knjige župe Široki Brijeg sve do kraja 19. st. su uništili partizani početkom 1947. godine, pa nije moguće saznati tko mu je bio krsni kum, ali iz Knjige obučениh novaka saznajemo da ga je krstio fra Petar Soldo, duhovni pomoćnik.² Prema nekim vijestima, stric mu je bio poznati franjevac Anđeo Kraljević, jedan od najzaslužnijih za osnutak samostalne zajednice hercegovačkih franjevaca i kasnije apostolski vikar (biskup) u Hercegovini.³ U svečanom spomen-slovu s njegove Zlatne mise stoji pak samo da fra Stanko potječe iz te obitelji, ne i da mu je fra Anđeo bio stric: "O. Fra Stanko potječe iz čuvene obitelji Kraljevića, kojoj je pripadao svete uspomene biskup Fra Anđeo i njegov bratić Fra Jako Kraljević, koji je 1900. umro na glasu svetosti, a da se i ne spominju drugi odlični i zaslužni franjevci iz

-
- 1 Usp. Arhiv Provincije: Imenik franjevaca: str. 28, br. 250; Andrija NIKIĆ, "Kraljević, fra Stanko", u: *Franja među Hrvatima*, str. 241; Andrija NIKIĆ, *Hercegovački franjevački mučenici*, str. 137-138; Jozo TOMAŠEVIĆ KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 148-149; Andrija NIKIĆ, *Događajnica BiH*, str. 510; Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, str. 353; Ante MARIĆ, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, str. 24-25; Robert JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 135; Robert JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 219. Na nekim mjestima pogrešno upisano da mu se majka zvala Šima r. Bubalo.
 - 2 Usp. dopis širokobriježškoga župnika fra Stipe Biške od 19. siječnja 2011. (Arhiv Vicepostulature).
 - 3 Oton KNEZOVIĆ, *Široki Brijeg*, str. 103.

ove obitelji. Obitelj Kraljevića ustupila je mjesto i poklonila posjed za negdašnji župski stan na Čerigaju, koji je bio prvo središte i žarište hercegovačke franjevačke provincije.⁴

Doista je obitelj Kraljević iz Čerigaja i Mokroga dala brojne hercegovačke franjevce. Najpoznatiji je navedeni biskup fra Anđeo Kraljević (1807.-1879.), a ostali su, po starini: fra Martin (oko 1651.-1716.), fra Jakov I. († 1753.), fra Jakov II. (oko 1752.-1809.), fra Franjo (1779.-1834.), fra Bonaventura (1790.-1842.), fra Franjo ml. (1832.-1853.) - umro mlad kao klerik u Italiji, fra Jakov III. (1844.-1900.) i najmlađi fra Stanko (1871.-1945.). Bila su još dvojica Kraljevića, ali ne iz Blata, nego fra Karlo iz Lisica pokraj Ljubuškoga (1887.-1908.) i fra Krsto iz Grljevića (1895.-1945.), također ubijen od partizana.⁵

Školovanje na Širokom Brijegu, Humcu i u Rimu

O njegovu školovanju nemamo puno podataka. Vjerojatno je osnove pismenosti dobio kod franjevaca na Širokom Brijegu. Godine 1884. došao je u franjevačko sjemenište na Široki Brijeg i započeo srednjoškolsko obrazovanje, koje tada još nije izgledalo kao kasniji sustav gimnazijskog školovanja. Svakako, završio je onoliko razreda preparandije koliko su ih franjevci tada imali na Širokom Brijegu i na Humcu. To je školovanje trajalo šest godina, uključujući i godinu novicijata. Nakon toga je poslan na bogoslovni studij, i to u Rim.

Petar Kraljević "svršio je pučku, a dielom i srednju školu na Širokom Brijegu 1883.-1887. i na Humcu 1887.-1889."⁶ Šk. 1887./88. godine nalazimo ga u 5. razredu, i to na Humcu. S njim je bilo 7 kolega. Upravo je to vrijeme kad je fra Blago Babić Spužević predložio reformu školstva u franjevačkom učilištu u Hercegovini prema nastavnoj osnovi zagrebačkih državnih gimnazija, te naveo i imena nekih fratara koji bi to mogli izvesti. Petar je imao dosta dobre ocjene, vrlo dobar (2) i dobar (3). Uspjeh učenika obznanjivao se svakih mjesec dana. Godine 1888. upisao se u 6. razred. Bilo ih je devet u razredu, a bilo je ukupno osam razreda.⁷ Po završetku 6. razreda Petar Kraljević je u rujnu 1889. obukao franjevački habit i ostao na Humcu, samo sada u novicijatu. Čini se da je 7. razred završio u novicijatu, a po svršetku novicijata 1890. godine upućen je na bogoslovni studij u Rim.

4 "Naš zlatomisnik O. Fra Stanko Kraljević", *Kršćanska obitelj*, br. 5/1944., str. 74.

5 R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 213-219.

6 "Naš zlatomisnik O. Fra Stanko Kraljević", str. 74.

7 Ante MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. I, str. 83-86, 88, 89, 99, 100, 101, 102, 104, 106.

O njegovu studiju u Rimu nisam uspio pronaći detaljnijih podataka. Samo se u njegovu životopisu za Zlatnu misu 1944. navodi kratko: “Pošto je bio vriedan u vladanju i nauci 1890. starešine ga pošalju u Rim da uči bogoslovlje. (...). Jer je teže obolio nije mogao nastaviti učenje za profesora bogoslovije, nego se je povratio u Hercegovinu ito na Humac radi blage klime, gdje je izdravio i služio kao kateheta 1894.-1896.”⁸

Novicijjat na Humcu, redovnički zavjeti i svećeničko ređenje

Dana 25. rujna 1889. fra Rafo Radoš Šitum, diskret Kustodije, delegiran od kustoda fra Nikole Šimovića, obukao je na Humcu devetoricu kandidata u franjevački habit: fra Alfonza Ćurića, fra Antu Sladoju Šolu, fra Damjana Gadžu, fra Jozu Bencuna, fra Stanka Kraljevića, fra Križana Galića, fra Klemu Čolaka, fra Cvitana Dodiga i fra Skendera Musu. Fra Klemo Čolak umro je mlad kao klerik, a svi ostali su postali svećenici. Trojicu od njih ubili su partizani: fra Križana Galića, fra Stanka Kraljevića i fra Jozu Bencuna. Ostala petorica umrli su kao svećenici, svi prije rata: fra Damjan Gadža 1921., fra Ante Sladoja Šola 1928., fra Alfonzo Ćurić 1932., fra Cvitan Dodig 1939. i fra Skender Musa 1941. godine. Meštar u novicijatu bio im je fra Blago Babić.⁹

Prve privremene zavjete fra Stanko je položio u ruke kustoda fra Nikole Šimovića 25. rujna 1890. Svečane zavjete položio je u Rimu 2. listopada 1893. u ruke generalnog definitora Reda fra Augustina Zupca, inače hercegovačkog franjevca. Red subđakonata primio je u Rimu 31. prosinca 1893., đakonata 10. ožujka 1894., a prezbiterata u Lateranskoj bazilici 24. ožujka 1894. Mladu misu proslavio je sutradan u crkvi sv. Ante u Rimu.¹⁰ Za svećenika ga je zaređio “sami vikar sv. Otca Pape u Lateranskoj bazilici, uz asistenciju O. Fra Augustina Zubca”.¹¹

Profesor na Širokom Brijegu i *vita communis*

Prva služba fra Stankova bila je kapelanska na Humcu. O tome je zapisao on sam u svome Osobnom listu 1931. godine: “29. VII. 1894. povratih se iz Rima na Humac, u decembru 1894. položih izpit za Jurisdikciju. 1895. o promini imenovan sam za vjeroučitelja u Ljubuškom. 1896. dođoh na Široki Brijeg za prefekta

8 “Naš zlatomisnik O. Fra Stanko Kraljević”, str. 74.

9 Robert JOLIĆ, *Novicijjat hercegovačkih franjevaca*, str. 135.

10 Arhiv Provincije: Imenik franjevaca, str. 28, br. 250.

11 “Naš zlatomisnik O. Fra Stanko Kraljević”, str. 74.

u Probandat i za učitelja.¹² O njegovu djelovanju na Humcu od 1894. do 1896. nisam pronašao puno podataka, osim što je navedeno: da je bio župni vikar i od 1895. vjeroučitelj u Ljubuškom. Vjeroučitelj je zapravo bio od 1894., što se može zaključiti iz njegova kratkog dopisa provincijalu od 24. lipnja 1895.: “Već znate da sam poslaba zdravlja, a izpit u ovdašnjoj narodnoj školi već je svršio; stoga Vas molim da mi dopustite ova dva mjeseca otići na praznike u gornje naše župe nebi li se oporavio.”¹³ “Gornje župe” su one u duvanjskom kraju (gdje će kasnije biti župnik deset godina).

O njegovu djelovanju u probandatu (od kojega je kasnije postala slavna širokobriješka gimnazija) ima više podataka. Bio je i prefekt đaka (sjemeništara) i učitelj (profesor), ali sada nije baš jasno, koje je premete predavao. Dakako, on nije završio nikakav poseban studij da bi predavao neke stručne predmete - jer tada gimnazija nije još bila do kraja ustrojena. Taj proces je tek bio započeo, nastaviti će ga posebno profesori fra Didak Buntić i fra Mirko Matijević, a bit će doveden do kraja tek 1918., kad je uvedeno svih osam razreda gimnazije i kad joj je priznato pravo javnosti (te u punini, dakako, kad budu sagrađene veličanstvene zgrade gimnazije i konvikta - s čijom je izgradnjom bio povezan i fra Stanko kao širokobriješki gvardijan).

Više je nego zanimljiv jedan dopis koji je uputio hercegovački provincijal fra Luka Begić 1899. godine generalu Reda (na latinskom jeziku), a vezan je za tzv. savršeni zajednički život (*vita communis perfecta*). Riječ je o reformi Franjevačkog reda s kraja 19. stoljeća, koja je zahtijevala savršeno opsluživanje pravila, uključujući neposjedovanje bilo kakvoga privatnog vlasništva. Temeljila se na buli pape Leona XIII. *Felicitate quadam*.¹⁴ To je u praksi bilo veoma teško provedivo, pogotovo kod župnikā, koji su po naravi stvari morali imati novac i ostala materijalna dobra - ne kao franjevci nego kao župnici. Tako se zapravo taj zahtjev u našim krajevima mogao odnositi samo na samostansko osoblje, koje je uključivalo i profesore. Upravo je to bio razlog da su se i profesori na širokobriješkoj gimnaziji opirali takvome novom radikalizmu. Među njima je bio i fra Stanko Kraljević. Stoga ih je provincijal tužio generalu Reda, ostavljajući mogućnost i njihova isključenja iz Reda:

Vašem očinstvu je stalo do obnove i napretka naše Provincije, kako ste se izrazili u pismu od 10. 11. prošle godine. Nažalost, još to ne ide dobro. - Održavši sastanak definitorija, mogu vas izvijestiti: *Perfecta vita communis* je prihvaćena u svim trima našim samostanima. - U svim našim župnim kuća-

12 Arhiv Provincije: Osobni listovi, 1931., f. 72.

13 Arhiv Provincije: SP, sv. 8, f. 27.

14 Više o tome: Ignacije GAVRAN, *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881 – 1975)*, Visoko, 1978., str. 35-43.

ma vode se protokoli - knjige primitaka i izdataka. Braća: Rade Glavaš, David Nevistić, Špiro Šimić, Valentin Glavaš, Didak Buntić, Mirko Matijević i Stanko Kraljević, lektori profesori, odbijaju prihvatiti "savršeni zajednički život". Sve sam pokušao da to prihvate. Isto je to učinio i generalni komisar pojedinačno i skupno. Oni više žele da Provincija propane... Vas molimo da ih natjerate da to prihvate ili da im dopustite sekularizaciju. Ako se ne bi pokorili i prihvatili obnovu kao i drugi u Provinciji, pa se sekularizirali, onda naši klerici moraju nastaviti teologiju u drugoj provinciji radi nedostatka profesora. - Ujedno molimo da nam pošaljete dekret o održavanju prvog provincijskog međukapitula.¹⁵

Fra Stanko je uskoro, pred kraj školske godine, tražio od uprave Provincije da ga razriješi službe odgojitelja i učitelja na Širokom Brijegu. Kao razloge navodi da se zasitio te službe, da mu zbog reformi Reda, kao i stoga što je na službi u rodnome mjestu, to više nije moguće, da se nije usposobio za službu učitelja ("Stara je rečenica da slip nemože voditi slipa, a ja bi(h) to morao činiti kad bi(h) ostao i nadalje u istoj službi"), kao i da mu zdravstveno stanje ne dopušta "velikog i teškog napora, kojeg bi morao imati, i to sve više, kad bi ostao u istoj službi, i tako bi mi se mogla lako povratiti bolest od koje se još posve nisam ni oporavio".¹⁶ No, starješinstvo Provincije nije bilo dirnuto njegovim razlozima, pa je i nadalje ostao na istome mjestu. Stoga je pred kraj nove školske godine opet pisao moleći da ga se razriješi učiteljske i odgojiteljske službe. Navodi slične razloge kao i u prvome dopisu, dodajući da sada ima mlađih sposobnih snaga koji ga lako mogu nadomjestiti.¹⁷ Ali njegova molba opet nije uslišana, pa je na Širokom Brijegu u istoj službi ostao još godinu dana. Tek nakon pet godina mogao je prijeći na novo mjesto i u novu službu: imenovan je župnikom u Kočerinu, odakle se javio već 17. lipnja 1901. izjavljujući da prima "savršeni zajednički život" (*vitam communem perfectam*), te da ga prije nije prihvatao zbog nekih "privatnih razloga".¹⁸ Iz Kočerina je sačuvana još njegova molba od 17. veljače 1902. da bi mogao u crkvu postaviti Put križa i blagosloviti ga.¹⁹

No, u Kočerinu nije ostao dugo - samo godinu dana, a onda je premješten za župnika u Drinovce, gdje je ostao dvije godine (1902.-1904.). Iz Drinovca je sačuvan njegov dopis od 21. studenoga 1902. da mu se daruje ili proda jedan Gospin kip iz mostarske crkve.²⁰ Također je u ožujku 1903. za Red preporučio dvojicu dječaka: Petra i Juru Nuića.²¹ Jure je kasnije postao fra Viktor Nuić st.

15 Dopis od 25. siječnja 1899. (Arhiv Provincije: SP, sv. 13, f. 164.)

16 Dopis od 4. svibnja 1899. (Arhiv Provincije: SP, sv. 16, f. 29.)

17 Dopis od 26. travnja 1900. (Arhiv Provincije: SP, sv. 16, f. 61.)

18 Arhiv Provincije: SP, sv. 19, f. 203.

19 Arhiv Provincije: SP, sv. 20, f. 141.

20 Arhiv Provincije: SP, sv. 20, f. 203.

21 Arhiv Provincije: SP, sv. 21, f. 31.

Gvardijan na Širokom Brijegu - prvi put

Na promjenama osoblja u travnju 1904. fra Stanko je vraćen na Široki Brijeg, ali sada ne više kao učitelj i odgojitelj, nego kao gvardijan. Tu će ostati sljedećih šest godina. Upravo je to vrijeme početka izgradnje veličanstvene nove crkve na Širokom Brijegu. Tako je fra Stanko javio Provincijalatu da će blagoslov kamena temeljca biti 24. svibnja 1905. i da će ga blagosloviti biskup Paškal Buconjić. Navodi da su sve predradnje za gradnju nove crkve dovršene i da se može početi s radom. Moli provincijala da bi to okružnicom javio svim župnicima u Hercegovini, koji bi trebali doći sa svojim "ponajodličnijim župljanim", kako bi nazočili blagoslovu i potom svečanom ručku, te dali svoje priloge za gradnju.²²

Ovdje mi nije namjera detaljnije opisivati tijek izgradnje nove crkve na Š. Brijegu, ponajprije stoga jer je radove vodio fra Didak Buntić, profesor na franjevačkoj gimnaziji na Š. Brijegu, kasnije i direktor gimnazije i provincijal, nego samo želim naglasiti da je upravo fra Stanko bio zadužen za financijska sredstva. Ipak je nužno reći barem nekoliko riječi o samoj gradnji. Nakana o izgradnji postoji već od one godine kad je Kustodija hercegovačkih franjevaca uzvišena na čast Provincije, a to je 1892. godine. A prvi plan načinio je već prije Matteo Lorenzoni, brat laik, talijanski kapucin, oko 1865. Uprava Provincije je 1892. godine odobrila želju širokobriješke samostanske obitelji da se na Brijegu sagradi monumentalna crkva, ali bez financijskoga sudjelovanja Provincije. No, prošlo je dugo vremena dok 1904. godine Maximilian Max David, arhitekt, nije - na zahtjev Zemaljske vlade u Sarajevu - načinio plan. I to je bilo sve od Vlade. Financijski nije ništa pomogla. Fratri su tako bili prepušteni samima sebi, nakon što je izgradnja započela 1905. godine. Već dotada, kako je naprijed rečeno, bio je pripremljen dobar dio građe, a prilično i novca, ali dakako ni približno dovoljno za dovršetak gradnje. Fra Didak Buntić, voditelj gradnje, doveo je majstore klesare iz Italije i Dalmacije, ali su domaći mlađići, barem neki od njih, ubrzo naučili način klesanja i gradnje, pa su preuzeli čitavi posao. Fra Stanko se brinuo za skupljanje novca i nabavu dinamita i ostaloga što je bilo potrebno da gradnja napreduje. Novac se skupljao sa svih strana, u dobroj mjeri prošnjom po stranim zemljama. Crkva je pokrivena do 1910. godine, ali je preostalo još puno posla. Fra Leo Petrović tako još 1914. godine piše da je crkva sazidana i da zjaje, "buduć je još bez prozora, premda su već davno nabavljeni". Velike je radove prekinuo rat. Crkva je iznova prekrivena, ovaj put bakrom, 1931. godine. Konačno su radovi dovršeni tek do prije početka Drugoga svjetskog rata. Crkva je u ratu teško oštećena, te obnavljana u desetljećima nakon rata.²³

22 Dopis od 1. svibnja 1905. (Arhiv Provincije: SP, sv. 24, f. 84).

23 Andrija Nikić, "Gradnja širokobriješke bazilike 1905.-2005.", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005.*, Široki Brijeg, 2006., str. 99-129.

Fra Stanko je bio gvardijan do 1910. godine, a onda je premješten u Grabovicu na Bušku blatu. Fra Didak je žalio za njim. Navodi kako je on snažno i znalački podupirao gradnju. U jednom dopisu iz 1913. godine fra Didak, savjetujući provincijalu da se pokupe prilozi po hercegovačkim župama za nastavak gradnje, napominje da on to ne bi morao predlagati da je poduzetni fra Stanko još uvijek na Brijegu: “Da mi je fra Stanko ovdje gvardijan, ne bi(h) Vam trebao ja to napominjati, ali ovako eto!”²⁴

Prema ondašnjem propisu svake je godine gvardijan morao obavijestiti upravu Provincije o stanju samostana, a braća u samostanu su trebala potvrditi da se dobro za njih brinu, kako u duhovnim, tako u materijalnim potrebama. Sve te potvrde poslone su već na kraju prve godine njegova mandata. Ovdje bih kao zanimljivost naveo što je samostan imao od životinja (preskačem koliko su imali sijena, žita, brašna, mesa, vina, rakije i ostaloga što je bilo potrebno za život tolike zajednice): 8 goveda, 4 jahaća konja, jednoga “sejsana” i dva kolska (za vuču), 5 velikih svinja, 3 manje i brava 30.²⁵ Takve potvrde ponavljaju se kasnije svake godine.²⁶ Također je fra Stanko kao gvardijan bio dužan paziti da župnici župa samostanskog područja redovito daju godišnje doprinose za samostan, kako je bilo propisano i uobičajeno. Njegova je zadaća bila nazočiti i na primopredajama župnoga inventara između staroga i novoga župnika. O svemu tome nalaze se dopisi upućeni Provincijalatu.

Osim gvardijanske, fra Stanko je obavljao i službu župnika župe Široki Brijeg. Ovdje kao zanimljivost donosim statistiku župe za 1907. godinu, koju je poslao fra Stanko: u župi je bilo 6118 stanovnika, i to sve katolici; krštenih je bilo 258, ispo-vjedenih godišnje 4940, a iz pobožnosti 15.400, pričješćenih 4640, a iz pobožnosti 1500; vjenčana 44 para; pouljanih 158; umrlih 72; trećoredaca u župi živih 1400, umrlih od zadnjeg izvještaja 21; izrečenih propovijedi 106.²⁷

Nakon šest godina gvardijanske i župničke službe na Š. Brijegu fra Stanko je premješten u duvanjski kraj, točnije u župu Grabovicu na Bušku blatu.

Župnik u Grabovici

Fra Stanko je u Grabovici ostao punih deset godina, što je prilično neobično, pogotovo u ono vrijeme. Razlog tomu je izgradnja nove župe crkve. Naime, u Grabovici je postojala župna kuća, uostalom u dosta lošem stanju, kao i mala crkva u blizini

24 Navod prema: A. NIKIĆ, “Gradnja širokobriješke bazilike 1905.-2005.”, str. 106, bilj. 74.

25 Arhiv Provincije: SP, sv. 24, ff. 207-214.

26 Arhiv Provincije: SP, sv. 25, ff. 238-250; sv. 26, ff. 86-95; sv. 28, ff. 108-111; sv. 29, ff. 153-164; sv. 31, ff. 114-125.

27 Arhiv Provincije: SP, sv. 26, f. 178.

kuće, sagrađena 1865. godine. Ta je crkva bila bijedna, mala i na teško pristupačnom mjestu, pa je fra Stanko odlučio graditi novu crkvu, na posve drugome mjestu, ispod sela - gdje se nalazi do danas.²⁸ Župna kuća sagrađena je tek kasnije na istome mjestu (do nove crkve), uz velike muke i otpor dobrog dijela župljana.²⁹ Upravo je to vrijeme kad se od župe matice odcijepila župa Prisoje, točnije kad se krajem studenoga 1922. župnik iz Grabovice fra Klemo - fra Stankov nasljednik - iz Grabovice preselio u Prisoje, jer su Prisojani složno sagradili župnu kuću, a grabovička "polu" župe je to ustrajno odbijala. No, fra Stanko je tada već bio na Širokom Brijegu, po drugi put gvardijan i župnik.³⁰

Izgradnja nove župne crkve teško je napredovala, ponajprije zbog siromaštva župljana, pogotovo nakon što je 1914. započeo i rat, kao i zbog nesloge župljana. Pripremne radove započeo je župnik fra Damjan Gadža, domaći sin, još 1908. godine prikupljajući novac i nastojeći dobiti novo zemljište, ispod sela, zvano Rovine. No, to je uspjelo tek fra Stanku 1912. god. On je već u rujnu 1910. poslao molbu Biskupskom ordinarijatu u Mostar da može započeti s izgradnjom nove crkve i župne kuće na lokalitetu Rovine, ali mu je odgovoreno da ne počinje ništa do nove godine. Izgradnja nove crkve započela je 1913. godine, ali istodobno je započeta i izgradnja crkve u Prisoju. Ta će biti dovršena tek 1939. godine. Plan za crkvu dostavio je Kotarski ured u Županju 19. ožujka 1912., a kamen temeljac blagoslovio je fra Anđeo Ćurić, bivši provincijal Bosne Srebrene, rodnom iz župe Grabovica, 16. srpnja 1913. Izgradnja je nažalost uskoro ušla u najnepoželjnije vrijeme za takve projekte - godine 1914. započeo je rat! No, ipak, crkva je ugrubo izgrađena upravo u tim ratnim godinama. Pomoć je poslala i Zemaljska vlada u Sarajevu, a pomagali su siromašni župljani, novcem i radom. Židovi su bili dovršeni do sredine 1914. godine, osim lastavica i zvonika. No, crkva je pokrivena tek početkom 1916. godine. Crkva je zidana fino klesanim kamenim blokovima, koji su kasnije, poslije Drugoga svjetsko rata, bili nažalost nabačeni žbukom, a u najnovije vrijeme opet su dijelom vraćeni u izvorno stanje. Majstori, vjerojatno Dalmatinci, svakodnevno su klesali i slagali kamen. Kamen je povezivan smjesom od pijeska i kreča, koji se proizvodio u šumama paleći klačine. Čini se da je crkva, makar i nedovršena, bila u službi od početka 1917. godine. No, posla je bilo još napretek jer unutarnji, fini radovi uzmu nerijetko više vremena i novca nego grubo radovi. Biskup Mišić za svoga pastoralnog pohoda župi 1. listopada 1918. zapisao je o crkvi: "Novo je u ovoj župi: imaju novu crkvu, dosta lijepu. Stajala je 67.000 Kr[una]. Neopremljena ali dopremiće se." Nije sigurno kad je sagrađen zvonik (na pročelju crkve), ali

28 Robert JOLIĆ, *Sto osamdeset godina župe Grabovica*, Tomislavgrad, 2019., str. 117-119.

29 R. JOLIĆ, *Sto osamdeset godina župe Grabovica*, 108-109.

30 Usp. Robert JOLIĆ, *Stoljeće župe Prisoje (1922./24. - 2022./24.)*, Tomislavgrad, 2024., str. 5-8, 120-124.

je sigurno da je postojao 1920. godine. Fra Stanko je već 1917. planirao započeti i s gradnjom nove župne kuće na istome mjestu, ali u tome nije uspio. Kuća će ugrubo biti dovršena tek po njegovu odlasku, oko 1924. godine. Uređenje crkve dovršili su fra Stankovi nasljednici. U službi je do danas.³¹

Držim da bi ovdje bilo zanimljivo predstaviti i fra Stankov rad u vrijeme Prvoga svjetskog rata, koji je on čitavi proveo u župi Grabovica. Na pitanja, koja je okružnicom postavio provincijal, fra Stanko je odgovorio sljedeće:

1. U župi je bilo na početku rata 3595, a krajem 1916., kad odgovara na dopis, 3645 duša (današnje župe Grabovica i Prisoje), a u ratu je čak 551 osoba - što je dakako iznimno velik broj.
2. Vojnicima je prije odlaska u rat pružena prilika da prime svete sakramente ispovijedi i pričesti.
3. Narod je ostao isti u ratu, jedino više posti, i to samo ženske za svoje sinove, muževe i braću, plaća se više misa na nakanu, kao i zavjeta.
4. Nisu se obavljale nikakve posebne pobožnosti, jer crkva još nije dovršena pa nema za to uvjeta. Samo se za vrijeme nedjeljnih misa najavljivala molitva za mrtve i žive vojnike, "što narod rado pobožno izmoli".
5. Nisu držane posebne "ratne propovijedi". (...).
9. Pučka škola je bila otvorena, a on je držao vjeronauk dva sata tjedno. Župni vjeronauk za pripravnike za prvu pričest.
10. Nastojao je uvesti Treći red sv. Franje, ali se prijavilo samo 10 osoba.

Nastavlja o skupljanju priloga i materijalnih dobara za vojnike: nije bilo previše toga, jer iz gotovo svake kuće ima vojnik, pa se ukućani brinu za svoje. Za ratne invalide skupio je 67 kruna.

Oskudica se osjetila odmah čim su u vojsku pozvani muškarci od 36 do 42 godine života, ali se ipak sve uspjelo obraditi. "Narodu sam dopustijo u nedilju iza podne raditi oko 5 puta, ito kojoj fukarnijoj obitelji, da se što pokosi ili uzkopa, što je narod i učinijo", piše fra Stanko. U župi dosada nije bilo gladi. Narod je dobio priličnu potporu od države, a i sam je fra Stanko više puta za to intervenirao. Nije bilo zaraznih bolesti. Na upit o školi odgovara: "Škola ima. Narod u opće slabo znade čitati. Nu ipak u svakome selu ima po koji, da znade čitati i pisati, te bi tako jedan drugome pisali pisma. Mnogim sam pisao ja sam pisma te mjestni učitelj." U župi nema velike sirotinje.³²

31 R. JOLIĆ, *Sto osamdeset godina župe Grabovica*, str. 119-135.

32 Dopis iz Grabovice 3. studenog 1916. (Arhiv Provincije: SP, sv. 46, ff. 182-185).

Vidjeli smo da fra Stanko navodi kako u župi Grabovica nitko nije umro od gladi (do kraja 1916.). No, glad je upravo u to vrijeme postajala sve većom prijetnjom siromašnom hercegovačkom puku, i to zbog više razloga, a najveći je bila velika suša 1916. i pogotovo 1917. godine, kad pola godine nije pala kiša. Stoga je fra Didak Buntić pokrenuo veliku akciju oko dostave pomoći hrane, kao i odlaska djece u bogatije krajeve na sjeveru, u Slavoniju i Srijem, kako bi se spasili od gladi. Prema maticama umrlih hercegovačkih župa, od gladi su u to vrijeme umrle 402 osobe na području Mostarsko-duvanjske biskupije. No, to nipošto nije konačna brojka, jer su matice nekih župa kasnije uništene, a brojni slučajevi nisu upisani kao smrt od gladi, makar je u biti glad bila glavni uzrok smrti.³³

U svome dopisu od 1. rujna 1917. fra Stanko kratko opisuje teško stanje u župi, te se pribojava da bi moglo biti i umrlih od gladi: “Na dopis gornjeg naslova (...) mogu odgovoriti, da mi nije poznat ni jedan slučaj smrti do sada od gladi u mojoj župi. Nu ove se je godine tome nadati, nebude li pomoći sa strane, jer je ljetina mnogo i mnogo slabija nego li prošle godine.”³⁴ Doista, u sačuvanoj Matici umrlih navedena su dva slučaja smrti od gladi, i to iz 1918. godine: Mate Sučić iz Bukove Gore, 74 godine, 13. travnja 1918. “izgorijo u kući, a drži se da ju je sam zapalio; po svoj prilici usljed glada počinio samoubojstvo, bio je slab kat[olik]”; Grgo Šarić iz Grabovice, 58 godina, umro 10. svibnja 1918. “po svoj prilici od gladi”.³⁵ U odnosu na neke druge župe riječ je o zanemarivu broju.

Čim je završio rat, fra Stanko se na osobiti način sjetio svoga samostana na Širokom Brijegu. Tako je gvardijan fra Ivo Slišković 10. listopada 1919. javio Provincijalatu da je fra Stanko “osim svoje obične i dužne podpore još doprinio podporu za ovaj samostan ječma kg 300 i lamu masla; istome priznanje i hvala izpred ovoga samostana”.³⁶

Gvardijan i župnik na Širokom Brijegu - drugi put

Nakon 10 godina u Grabovici na Bušku blatu fra Stanko je na proljetnim promjenama 1920. godine premješten, točnije vraćen, na Široki Brijeg, opet na iste službe - gvardijan i župnik. Kao što je njegov prvi mandat obilježila izgradnja nove veličanstvene crkve na Š. Brijegu, tako je novi mandat obilježila izgradnja velike

33 Više o tome vidi u: Robert JOLIĆ, “Prvi svjetski rat u Hercegovini: žrtve rata, gladi i španjolske bolesti”, u: *100. obljetnica zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917.-2017.)*, Mostar, 2020., str. 171-179, 185-188, 218-222.

34 Arhiv Provincije: SP, sv. 47, f. 253.

35 R. JOLIĆ, “Prvi svjetski rat u Hercegovini: žrtve rata, gladi i španjolske bolesti”, str. 220.

36 Arhiv Provincije: SP, sv. 52, f. 235.

gimnazijalne zgrade u blizini crkve i samostana. Iako nije vodio ni jednu ni drugu gradnju, ipak je kao gvardijan mnogo tome pridonio.

Dopisom provincijala fra Didaka Buntića od 18. lipnja 1920. fra Stanko je imenovan u povjerenstvo za izgradnju zgrade nove franjevačke gimnazije. Ostali članovi su bili: fra Leo Petrović, fra Ilija Rozić, fra Dane Zubac, fra Blaž Jerković, fra Augustin Matić, fra Gabro Grubišić i fra Šimo Ančić.³⁷ Tako su počele dalje pripreme za taj veliki projekt, jedan od najvećih u povijesti Provincije. A bliže pripreme započele su krajem 1922. godine, nakon što je provincijal 4. listopada 1922. dao punomoć fra Stanku Kraljeviću, gvardijanu na Širokom Brijegu, da priprema najnužniji materijal (klak, pržinu, kamen i ostalo) za gradnju nove gimnazije na Širokom Brijegu. U tu svrhu dobit će od Provincije sukcesivno svotu od 500.000 kruna. “Uvjereni smo da ćete ne samo taj teret dragovoljno na se uzeti, nego da ćete tu stvar pravovremeno i na opće zadovoljstvo izvršiti.”³⁸ Otprilike godinu dana kasnije fra Stanko je javio da je trošak dotada stajao 81.463 dinara, od čega gotovo polovica za vađenje i kresanje kamena (36.836 dinara).³⁹ Da je fra Stanko uistinu igrao važnu ulogu u izgradnji navedene zgrade, jasno se može vidjeti iz molbe uprave Provincije, kojom se od generalne uprave Reda moli da bi kod Svete Stolice isposlovala da fra Stanko može ostati gvardijan i treće trogodište, i to zbog važnih razloga, “poglavito zbog već započete gradnje nove gimnazije na onome mjestu” (*praesertim ob incoeptam jam aedificationem novi gymnasii ibidem*).⁴⁰ Uskoro je stiglo generalovo pismo i dekret kojim se potvrđuju kapitularni akti, tabula i izbor fra Stanka Kraljevića za treći gvardijanski mandat.⁴¹

Uistinu je bila riječ o velebnom projektu, iza kojega je stajala čitava Provincija, na čelu s provincijalom fra Lujom Bubalom (i kasnije fra Dominikom Mandićem), a za ugovore poslova i isplate bio je zadužen upravo gvardijan fra Stanko Kraljević. Izgradnja je započela 1924. godine.

Ovako je tome velebnom projektu zabilježio fra Dominik Mandić: “Da bi i školske prostorije odgovarale modernim nastavnim i higijenskim zahtjevima, hercegovački su franjevci god. 1924.-1931. podigli novu zgradu za gimnaziju, koja danas spada među najljepše gimnazijalne zgrade u državi. U novoj zgradi ima gimnazijalno pozorište, gimnastička dvorana, historički muzej, prirodoslovna, fizikalna, kemička i geografska zbirka, te profesorska knjižnica s 15.000 svezaka.”⁴²

37 Arhiv Provincije: SP, sv. 53, f. 157.

38 Arhiv Provincije: SP, sv. 59, f. 96.

39 Dopis od 23. rujna 1923. (Arhiv Provincije: SP, sv. 62, f. 452).

40 Dopis od 24. travnja 1925. (Arhiv Provincije: SP, sv. 66, f. 242).

41 Dopis od 8. svibnja 1925. (Arhiv Provincije: SP, sv. 66, f. 312).

42 Dominik MANDIĆ, “Franjevačke škole u Hercegovini”, *Stopama otaca*, god. V, Mostar, 1938./39., str. 55-66.

Najvatreniji zagovornik gradnje nove zgrade za gimnaziju bio je fra Didak Buntić. U rujnu 1923. uprava Provincije odredila je mjesto za gradnju nove zgrade. Plan je načinio mostarski arhitekt Miloš Komadina. Blagoslov temeljnog kamena obavljen je svečano 4. listopada 1924. Zdanje gimnazije je doista velebno. Nastava za niže razrede počela je već 1927., iako zgrada još nije bila dovršena. Konačno su radovi dovršeni 1931. godine.

Zgrada u tlocrtu ima oblik tiskanog velikog slova "E". Po cijeloj svojoj dužini i vanjskim krakovima toga slova uz visoko prizemlje ima i kat s potkrovljem, a središnji se dio toga slova od visokog prizemlja diže na dva kata. Njzino je pročelje bogato ukrašeno štukaturom, otvori su veliki, učionice su prostrane i prozirne. Pod sjevernim je dijelom podrum, koji su graditelji bili namijenili za gimnazijalni muzej. Iznad podruma je dvorana za đačke predstave i skupove. Zgrada je pokrivena eternitom. U nju je uvedena mreža za buduću električnu rasvjetu i stručno je postavljena gromobranska zaštita. Sanitarni su čvorovi izgrađeni u skladu s higijenskim propisima, s tekućom vodom. Pravi je ukras ovoj zgradi vanjski zaslon nad središnjim dijelom s mogućnošću izlaska i franjevački grb na obje strane središnjeg dijela zgrade s natpisom: Franjevačka velika gimnazija.⁴³

Još dok se gradila zgrada nove gimnazije pristupilo se 1929. godine podizanju modernoga konvikta koji će moći primiti stotinjak đaka. Zgrada je rađena po projektu jednoga od onodobnih najpoznatijih arhitekata Josipa Vancaša. Izgradnja je dovršena 1930. godine i zgrada je mogla primiti oko 100 gojenaca.⁴⁴ Kasnije je bila oduzeta, pa vraćena nakon propasti komunizma i Jugoslavije; u posljednjih nekoliko desetljeća u njoj je smještena Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Mostaru.⁴⁵

Još za vrijeme gradnje gimnazije razmišljalo se o njezinoj elektrifikaciji. Tako je gvardijan fra Stanko Kraljević u dopisu Provincijalatu od 18. listopada 1925. javio o odluci da se proda samostansku bašču u Lištici "Bijele vrace" bez javnog natječaja, da ga ne bi kupio kakav inovjerac. Novac bi se utrošio za elektrifikaciju samostana i gimnazije. Zemljište je veoma poželjno jer se nalazi između ceste i rijeke, a površina mu je oko dva dunuma. Dakako da novac od prodaje ne bi mogao pokriti troškove elektrifikacije, pa se samostanska uprava uzda i u pomoć Provincijalata.⁴⁶ Točno dvije godine kasnije isti je gvardijan tražio od Provincijalata dozvolu da se počne s radovima oko električne centrale. Navodi što je prodano od nekretнина: "kasar" (kuća u kojoj je bila smještena žandarmerija) i dio bašče o kojoj je prije bilo riječi. Dobili

43 Ante MARIĆ, "Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005.*, Široki Brijeg, 2006., str. 523.

44 A. MARIĆ, "Velika franjevačka gimnazija na Širokom Brijegu", str. 523.

45 Mario SALAVARDA - Spomenka ČADRA, "Obnova zgrade konvikta na Širokom Brijegu", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005.*, Široki Brijeg, 2006., str. 531-546.

46 Arhiv Provincije: SP, sv. 67, f. 183.

su za to iznos od 5000 (američkih) dolara, što je za ono vrijeme bila iznimno velika svota (zacijelo je kupio neki povratnik "Amerikanac"). Budući da će troškovi biti veliki, potrebno je podići zajam. Struja bi se dala i Lištici. Proračun, bez instalacija, iznosio je 600.000 dinara, s instalacijama 800.000 dinara. "No ovaj će proračun biti sigurno manji, jer je na pr. predviđeno za kopanje kanala i kuće 219.000.-D, a to bi se dalo učiniti i za 120.000.-D. Inštalacija bi se mogla sad zasad ograničiti na najnužnije prostorije etc. Svijetlo bi se dalo i Lištici te bi se time pokrivali barem režijski troškovi, a kamate bi plaćao sadašnji potrošač svjetla. Dosada je osigurana svota u gotovu u iznosu od 330.000.-D.",⁴⁷ pisao je gvardijan fra Stanko. Doista je imao smisla za uštedu novca i dovršenje veoma skupih i zahtjevnih projekata.

Župnik u Rasnu

Župa Rasno osnovana je 1873. godine odcjepljenjem od matice Širokoga Brijega. Nakon početnih poteškoća vezanih za lokaciju župnih objekata (Ledinac ili Rasno), prva je župna kuća sagrađena u Rasnu 1876. godine. No, crkve nije bilo zadugo, pa su se mise slavile ili u grobljima, ili u kućnoj kapelici. Takvo je stanje zatekao i fra Stanko, kad je 1928. godine došao za župnika u Rasno. Provincijal fra Dominik Mandić u dopisu od 14. siječnja 1929. potaknuo je fra Stanka da započne s pripremnim radovima na crkvi, te da razmišlja i o uređenju župne kuće:

Župa Hrasno spada među naše najstarije župe, ali nažalost nema ni danas svoje crkve, ni uređenoga župskoga stana

Računajući na Vašu okretnost i Vašu ljubav za Božje i crkvene stvari, ovo je Starješinstvo uvjerenom, da je došlo vrijeme, da se ta dva velika pitanja za župu Hrasno povoljno i potpuno riješe.

Ovim Vas pozivljemo, da što prije sazovete starješine kuća iz svih sela u Vašoj župi, i da ih zainteresujete za gradnju crkve. Počnite odmah sa pripravljanjem materijala: kamena, klaka, pržine i t.d. Makar bila ovo teška godina u pogledu ekonomskomu, učinite i neki razrez u novcu za gradnju crkve. Tko može, neka dadne odmah, tko ne može, neka ga se pričeka do predujma ili jesenske prodaje duhana. (...).

U župski stan ne treba ništa krećati, dok crkva ne bude gotova. Tada će se žup[ni] stan moći lijepo preudeliti i urediti.⁴⁸

No, ta je stvar išla vrlo teško. Ponajprije zbog siromaštva župljana, ali još više zbog nesloge. Naime, Ledinac se namjeravao odcijepiti i osnovati vlastitu župu, Dužice su željele graditi crkvu u svome selu. Župa Ledinac se uistinu uskoro odcijepila i

47 Dopis od 17. listopada 1927. (Arhiv Provincije: SP, sv. 72, f. 289).

48 Arhiv Provincije: SP, sv. 78, f. 56.

već 1932. godine započela je izgradnja velebne crkve, što je bio poticaj i Rašnjanima da sami započnu s ozbiljnim pripremama za vlastitu crkvu. U isto vrijeme i Buhovo je 1933. godine izgradilo groblje s kapelom, koja je blagoslovljena 1934. Fra Stanko je tako 1934. godine molio biskupa Mišića da bi dio crkvenog novca mogao upotrijebiti za “nabavit alat za kopanje kamena za crkvu”. Međutim, pripreme su se odužile. Svake godine skupljeno je nešto novca za gradnju, ali to nije bilo dostatno. Buhovo i Dužice su i nadalje odbijali sudjelovati u tome projektu. Tako u fra Stankovih 9 godina župnikovanja radovi nisu niti započeli. Njegov nasljednik fra Tadija Beljan dobio je 1938. godine plan crkve, a radovi su započeli iste godine. No, zbog rata gradnja nije bila dovršena: bili su samo podignuti zidovi. Radovi su dovršeni tek nakon rata, 1961. godine.⁴⁹

Tako fra Stanko, uza sva nastojanja, nije uspio ni započeti, a kamoli završiti izgradnju još jedne velike građevine, kao što je prije uspio, što kao graditelj, što kao ekonom, s velikim projektima: crkva na Širokom Brijegu, župna crkva u Grabovici, gimnazija, konvikt i hidrocentrala na Š. Brijegu.

No, iako nije uspio započeti izgradnju crkve, radio je neke druge građevne projekte. Tako u dopisu od 6. travnja 1931. navodi da je do tada potpuno preuređio kuhinju (koja se tada nalazila izvan kuće), u što je utrošio 4396 dinara “vlastite prištednje”, a k tome je posadio i novi vinograd s 1200 loza “amerikanke”, u što je utrošio 5695 dinara također “vlastite prištednje”. Nabavio je i tri paramente (misnice) za crkvu.⁵⁰

Nakon devet godina župnikovanja u Rasnu fra Stanko se 1937. godine vratio u samostan na Široki Brijeg, u kojemu će ostati sljedećih osam godina - sve do okrutne smrti u veljači 1945.

Mirovina i Zlatna misa

Provincija se već od 1937. godine počela pripremati za 100. obljetnicu vlastitoga postojanja (1844.-1944.). Tako je provincijal fra Mate Čuturić poslao dopis članovima odbora za proslavu, čiji je član bio i fra Stanko, podsjećajući na odluku kapitula iz proljeća 1937. Evo toga dopisa:

Kako je na domaku 100-godišnjica osnutka naše Provincije, proljetni Kapitul je izabrao sljedeći pripravni odbor za proslavu spomenute 100-godišnjice:

49 Opširnije o svemu: Josip SOPTA - Ivan DUGANDŽIĆ, *Župa Rasno*, Rasno - Dužice, 1999., str. 337-341.

50 Arhiv Provincije: SP, sv. 90, f. 104.

1. Predsjednik pripravnog odbora Dr. O. fra Dominik Mandić,
2. Tajnik..... Dr. O. fra Marijan Zubac,
3. Članovi: O. fra Stanko Kraljević, O. fra Pavo Dragićević i O. fra Branko Marić.

Gornje se saopćuje radi znanja i ravnanja.⁵¹

Zacijelo je fra Stanko uključen zbog svojih organizacijskih sposobnosti. No, od same proslave - koja je trebala biti 1944. - nije bilo ništa, a Provincija je uskoro došla na rub gologa opstanka: brojni su pobijeni, brojni bili u zatvorima, brojni pak pobjegli preko granice. Ostali su ostatci ostataka. Štoviše je provincijal fra Leo Petrović 1944. bio načinio detaljan program znanstvenog simpozija u prigodi 100. obljetnice Provincije,⁵² ali ni od toga nije ništa ostvareno.

Samo malo kasnije, krajem listopada 1937., isti je provincijal predložio Banskoj upravi u Splitu za mirovinu nemoćne i islužene fratre: fra Stanka Kraljevića, fra Jozu Bencuna, fra Iliju Rozića, fra Šimu Ančića, fra Filipa Bebeka, fra Rudu Mikulića, fra Krstu Kraljevića i fra Vicu Skoku. U dokumentima se nalazi i kratki opis njihove bolesti, odnosno nemoći: većina zbog starosti, fra Rudo Mikulić zbog bolesti, fra Krsto Kraljević jer je duševni bolesnik.⁵³ Ministarstvo pravde u Beogradu uskoro je, 16. studenog 1937., donijelo odluku o umirovljenju navedenih isluženih svećenika.⁵⁴ Tako je fra Stanko krajem 1937. godine stupio u zasluženu mirovinu. Za njega se u dokumentima više ne čuje. Zacijelo je pomagao u crkvi koliko je mogao, vjerojatno najviše u ispovjedaonici.

U "javnosti" se opet pojavljuje šest i pol godina kasnije, prigodom proslave Zlatne mise. Čestitku je uputio provincijal fra Leo Petrović. Držim da ju je vrijedno donijeti u cijelosti:

Poštovani otče, dragi meštre!

Riedka svečanost, 50 godina da prikazujete nekrvnu žrtvu, obnavljate krvnu žrtvu na Kalvariji, koja je djelo odkupljenja paloga čovjeka i zadovoljština pravdi Božjoj za grieh e ljudi, ne napunja samo Vas nego i sve nas, Vašu braću po Redu i svećeničkom karakteru, velikim i iskrenim veseljem. Napose napunja nas, Vaše učenike, koji Vam mnogo dugujemo, jer ste nas putili putem, kojim nam donese vremenitu sreću i, ako Bog da, rajsko veselje. Mi se svi dobro sjećamo, da je po Vama udaren novi temelj i dat novi pravac odgoja u našem sjemeništu. Valjda Vam to i ne pada na pamet, ali su sve generacije od zadnjih 50 godina amo svjestne, da se s Vašim pedagoškim

51 Dopis od 9. listopada 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 120, f. 385).

52 *Hercegovina franciscana*, sv. VI (1944.), str. 14-17.

53 Arhiv Provincije: SP, sv. 121, ff. 103-110.

54 Arhiv Provincije: SP, sv. 121, f. 220.

djelovanjem započinje nova era, novo razdoblje, koje se i danas osjeća u našim sjemeništima. Skoro se ništa promienilo nije kroz zadnjih 50 godina: na temeljima, koje ste Vi udarili samo se dalje gradi. Tomu smo živi svjedoci mi, koji smo proživjeli prielazne faze odgojnih metoda.

Vaš dugogodišnji rad na raznim našim župama dokazom je Vaše svećeničke revnosti, žrtava i samopriegora. Gdje ste god bili u duhovnoj pastvi ostavili ste tragove Vašega rada i liepu uspomenu svećeničkog života. Nigda se ne će zaboraviti Vaš rad u Kočerinu, Drinovcima, napose u Grabovici i Rasnu. Ali Vaše djelovanje na Širokom Briegu, 14 godina mukotrpnog rada nadžupnika i gvardiana, spominje se aere perennius. Nije tu bio rad samo na dušobrižničkom polju nego i na ekonomskom. Tomu je svjedokom liepa uspomena medju narodom i medju braćom. Može se kome bilo pripisivati velika zasluga za podizanje velebne Gospine crkve na Širokom Briegu. Ona je najvećim dielom plod Vaših truda i Vaših nastojanja. Vaša skromnost daje Vam baš najbolje priznanje.

Poštovani otče Jubilarče! U ime sve braće u Provinciji, u ime svih Vaših učenika zahvaljujem Vam na svemu što ste učinili na korist naše zajednice i na korist nas pojedinaca. Posebno Vam zahvaljujem u svoje ime i srdačno Vam čestitam Zlatnu Misu i molim Boga, da Vam dade krepko zdravlje i jakost da teret godina i podnesenih truda snosite lako i spokojno i da se nagovorite sv. misa do volje Božje.⁵⁵

U prigodi fra Stankove Zlatne mise liep članak objavljen je i u mjesečniku *Kršćanska obitelj*, koji su izdavali profesori Franjevačke bogoslovije u Mostaru:

Rad O. Fra Stanka i gimnaziji ostao je u vrlo liepoj uspomeni kod svih njegovih đaka, a uistinu, † Fra Didaka Buntića i † Fra Mirka Matijevića dolazkom nastaje novo doba u širokobriškoj gimnaziji. (...).

Velikim dielom veličanstvena crkva na Š. Briegu sagrađena je njegovim trudom. Njegova plemenita narav učinila je, da je bivao gvardijanom dulje vremena nego itko do sada kod nas. Gdjegod je služio svagdje je vjernicima bio veoma drag, da se na njega nikada nitko nije tužio, nego su redovito žalili što im odlazi, uvjereni da bolji ne će doći. Cieneci njegovu plemenitu narav i sposobnosti starešinstvo mu povjerava teške službe i odlikuje ga čašču definitorskom 1916.-1919. Fra Stankova je narav mila i blaga zato je ugodnost s njime živjeti i raditi. U životu je uvijek bio točan kao sat: u 4'30 jutrom svaki dan na noge, pa u crkvu i na posao, a u 9'30 uvečer u postelju, da bi se mogao ustati na vrieme, kako bi bio vriedan redovnik, nastavnik, dušobrižnik i kućedomaćin. U svakom pogledu naša mladež može se na njegovu životu i primjeru učiti uzornom svećeničkom životu i radu. Godine 1938. jer je pojače obnevidio preselio je s fronte u tvrđavu, sa župe u širokobrieški samostan, gdje još uvijek neumorno radi u crkvi i u samostanu. Bog ga poživio!⁵⁶

55 Arhiv Provincije: SP, sv. 142, f. 255.

56 "Naš zlatomisnik O. Fra Stanko Kraljević", *Kršćanska obitelj*, br. 5/1944., str. 74-75.

Zlatnu misu proslavio je fra Stanko na Blagovijest 25. ožujka 1944. Živio je još manje od godinu dana, a onda su ga partizani brutalno ubili 7. veljače 1945.

Fra Stanko je bio ćorav/slijep na jedno oko, ali nisam uspio pronaći kad je i kako izgubio vid na tome oku. A da je imao poteškoća s vidom javlja provincijalu još u lipnju 1914. Moli, naime, da bi pošao liječnicima u Sarajevo na pregled očiju, s čime već otprije ima problema, a ako mu oni ne bi uspjeli pomoći, onda bi se uputio na pregled u Beč. Kako mu nije zgodno putovati sam zbog slaba vida, uputio bi se s fra Eugenom Tomić, koji namjerava poći na "ferije" u Austriju.⁵⁷ Provincijal mu je dopustio da pođe u Beč,⁵⁸ ali nisam uspio pronaći kako je završilo putovanje i pregled.

Sjećanja na fra Stanka

Širokobriješki gvardijan fra Jozo Zovko uspio je 1993. godine okupiti lijep broj bivših širokobrijeških đaka, koji su iznijeli svoje uspomene i sjećanja na fratre koje su partizani 1945. pogubili. Između ostaloga su ponešto rekli i o fra Stanku Kraljeviću. O njemu imaju visoko mišljenje, ali spominju i to da je bio dosta škrt kao ekonom samostana. Navode također da je bio slijep/ćorav na jedno oko.

Fra Berislav Mikulić: Poznao sam ga dobro, zato što sam se pred njim ispovijedao. On bi subotom prvi došao u crkvu da ispovijeda đake. (...). Kao svećenik zbilja je bio pobožan. Kad bi se pripremao za misu i kad bi oblačio haljine, svaku bi poljubio i onda stavljao na sebe. Misu je govorio dostojanstveno.

Fra Vinko Dragičević: Ja sam čuo da je on još kao đak obolio. Ovdje je na Brijegu bio na samrti i umirao je. Onda je nekome palo na pamet da ga negdje premjeste, jer nema smisla da tako mlad čovjek tu umre. I premjeste ga na Čerin, jer je tamo bilo malo više i hrane. Tamo je on umirao za 2-3 dana. I jednog popodneva došao je do njega čovjek koji ga je služio i pitao ga bi li što pojeo. On je rekao da bi malo pršuta i jednu čašu bijelog vina. Čovjek je otišao do župnika da ga upita, jer se tada nije smjelo ni govoriti da sušičav čovjek jede pršut i pije vino. Župnik mu je pustio. Kao, svakako će umrijeti, pa da ne umre s tom željom. Ovaj mu je dao i fra Stanko pojeo. Kad navečer, on opet pita. Sluga je ponovno otišao do župnika i ovaj mu je opet pustio. Sutra je taj sluga zapazio na njemu malo crvenila i davao mu da jede. Fra Stanko se malo oporavio, a umro je sa 120 kilograma. Izgledao je povučen i ozbiljan, premda se znao našaliti na svoj i na tuđi račun. Odavde je otišao kao ekonom i mislim da nas je mogao malo bolje hraniti! Bio je dosta u upravi i slovio je kao stručnjak za građevinu, bio je savjetnik za građevinarstvo. Nama đacima nikad nije vjerovao. A imao je i pravo, jer bi se netko od nas znao zaletjeti u

57 Arhiv Provincije: SP, sv. 42, f. 203.

58 Arhiv Provincije: SP, sv. 41, f. 253.

suhe šljive i šećer, a on je time upravljao i dobro čuvao. Kad bi nam dao, kao da je od rebara otkidao, tako je dobro čuvao. Fratри su ga dobro poštivali. (...).

Fra Hadrijan Sivrić: Vidio sam ga u prolazu, a s njim nisam nikad razgovarao. Volio je samostan i fratre. I znam da je imao od svake sobe ključeve i da se brinuo za ekonomiju. Sjećam ga se kao veoma ozbiljna i kao fratra staroga kova.

Dr. Matko Jukić: Sjećam ga se kao čovjeka od stotinjak kila. Mislim da je i tada bio ekonom, jer nam je i tada bila mršava hrana. Kad su partizani došli i tovarili, toga je bilo tovar, a mi smo imali samo krišku kruha, da smo se mogli progledati kroz nju.

Karlo Kutle: Bio sam izvanjski đak. Čuo sam da je bio ekonom, strog i škrt. Đaci su se tužili da je hrana slaba, a da hrane ima, ali fra Stanko je imao svoje poglede koliko treba trošiti, a koliko čuvati. Znam ga kao visoka i teška.

Fra Umberto Lončar: Bio je izvanredno dobar svećenik. Pred njim sam se ispovijedao. Nikada se ne bi naljutio. On bi izjutra molio "oficij" i mučio bi se s onim jednim okom, a ja bih došao rano na ispovijed i uvijek bi me rado primio. Stvarno je bio škrt. Mi smo meštru govorili da nam dadne kruha malo više, a fra Stanko bi rekao da ne znamo dokle će rat trajati. Ako se odulji, što onda? Znam da je Stojanu govorio: "Stojane, kašiku masti manje, 70 đaka!"

Fra Ferdo Vlašić: Poznao sam ga i išao sam k njemu na ispovijed. Po mome mišljenju, on je bio izvanredno pobožan svećenik. Bio je ozbiljan u nastupu. S obzirom na to da je dugo bio gvardijan, fratри su u njemu gledali nešto očinsko. Tu njegovu škrtost ja nisam osjećao, ali se o njoj govorilo. Znam da je gotovo do svoje smrti bio kao drugi vikar. Pitao se u imovinske stvari, što se tiče kuhinje. I uvijek bi ga svaki gvardijan sa sobom vodio. Bio je stvarno pravi fratar i cijenili su ga oni koji su s njim živjeli.

Fra Dobroslav Begić: Sjećam ga se kao ispovjednika i kad je jedan naš kolega sjemeništarac otpušten, on je došao u kuhinju i rekao: "Stojane, manje kašiku masla, manje jedan đak!" (...).

Fra Lucijan Kordić: Sjećam ga se, ali nisam imao dodir s njim. Čuo sam i tada, a i danas od seljaka, da je bio cijenjen. Zvali su ga Čoro, jer je bio ćorav u jedno oko. Bio je dobre ćudi, veseo i nasmijan.

Fra Marko Dragičević: Zadnji dan prije dolaska partizana, 6. i 7. veljače, mi smo svi bili u podrumu i fra Stanko je bio jedan od onih koji su odlučivali o mojoj sudbini. Jedni su fratри govorili da obučem habit, da bih izbjegao mobilizaciju, a drugi da ne obučem. Je li on to rekao, ne znam. Čuo sam da je on bio zakon, kako bi naš narod rekao, i da je pazio na disciplinu. Kada je došlo vrijeme ubijanja, odveli su ga i ubili. Fratри su ubijeni popodne, a partizani su došli izjutra.⁵⁹

59 *Svjedočanstva o ubijenoj gimnaziji*, str. 61-64.

Pogibija fra Stanka Kraljevića

Kad su partizani 7. veljače ovladali Širokim Brijegom, postrojba 11. dalmatinske brigade je zauzela samostan, franjevci, časne sestre i dobar dio gimnazijalaca nalazili su se na nekoliko mjesta. Najveći dio njih bio je u tim trenucima smješten u podrumima franjevačke gimnazije i samostana, te u protuzrakoplovnom skloništu, drugi dio fratara sklonište je potražio u obližnjoj franjevačkoj hidrocentrali dok se jedna skupina učenika zatekla u zgradi obližnjeg konvikta.⁶⁰ Fra Stanko Kraljević ubijen je 7. veljače među dvanaesticom širokobrijeških franjevaca. Naime partizani su provodili likvidacije franjevaca u dvije skupine, prema dostupnim izvorima. U prvoj skupini ustrijeljena su trojica franjevaca, a likvidacije su bile prekinute zbog iznenadnog protuudara njemačko-hrvatskih snaga. Međutim, nakon prestanka borbi, odnosno nakon 15.30 h, očito su likvidacije ponovo nastavljene i tada je mučki ubijeno preostalih devet fratara.⁶¹ Odgovornost za ubojstva pada na prvu skupinu egzekutora koji su djelovali unutar 11. dalmatinske brigade, te među pripadnicima OZN-e i 3. brigade KNOJ-a koji su djelovali unutar druge skupine u borbama za Široki Brijeg 6. i 7. veljače 1945. Međutim, specijalni zadatak koji su dobile spomenute postrojbe je izdan od Josipa Broza Tita, komandanta Vrhovnog štaba NOV i POJ, koji je odgovoran za likvidaciju širokobrijeških franjevaca.⁶²

Svjedok Slavko Kraljević, rođak ubijenog fra Stanka, svjedoči da ga je neki partizanski kapetan udario tanjurom po glavi i naredio mu da gazi raspelo. Zatim ga je ubio pištoljem.⁶³ Svjedok Miljenko Matijević navodi da se među narodom pričalo kako su ga partizani izvukli iz postelje teško bolesnog i dali mu križ u ruku kako bi ga pogazio i obećavali su mu da će ga pustiti ako to učini. On je samo uhvatio križ i rekao: “Moj Isuse, ja tebe ne dam!” Ovaj je zapuca i ubio ga pred vratima samostana.⁶⁴ Svjedok fra Srećko Granić navodi da je čuo kako je fra Stanko Kraljević odbio pogaziti križ i zbog toga je likvidiran.⁶⁵

Ovdje je očito pobrkano više stvari, prije svega da je fra Stanko izvučen iz kreveta, a riječ je o fra Marku Barbariću. K tome, prema svjedocima koji su se nalazili u zbornici samostana neki je partizanski oficir tražio da se gazi slika Ante Pavelića, a ne

60 Damir ŠIMIĆ, “Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika?” (V.), *Stopama pobijenih*, god. VI., 1(10), Široki Brijeg, 2013., str. 32.

61 *Isto*, str. 36.

62 *Isto*, str. 37.

63 Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*. I. *Svećenici – mučenici Crkve u Hrvata*, 353. Članak je objavljen od istog autora pod naslovom “Fra Stanko Kraljević, odgojitelj i graditelj završio na lomači” u: *Hrvatski fokus*, 18. siječnja 2008., str. 55.

64 Svjedočenje Miljenka Matijevića u Širokom Brijegu, 29. studenog 2011. (Arhiv Vicepostulature).

65 Svjedočanstvo o stradanju franjevaca na Širokom Brijegu i Hercegovini 1945., prikupio fra Andrija Nikić 1970/1., Arhiv franjevačkog reda, A-111, f. 348.

križ. No, bez obzira na to, sigurno je da je fra Stanko ubijen potpuno nevin, samo zato što je nosio na sebi franjevački habit i bio katolički svećenik. A svoju je starost mogao u miru poživjeti još koju godinu, dok ga Gospodin na pozove sebi. Partizani su ga ubili i spalili na Širokom Brijegu 7. veljače 1945., skupa s 11-oricom subraće, u 74. god. života, 56. god. redovništva i 51. god. svećeništva. Tjelesni su mu ostatci ekshumirani 1969., te 1971. godine preneseni u širokobriješku crkvu.⁶⁶

Fra Stankova krivnja?

Možda bi zanimljivo bilo vidjeti što o njemu kažu oni koji su ga ubili. Viktor Novak u svome protukatoličkom djelu *Magnum crimen* fra Stanka uopće ne spominje! A tolike je ubrojio među zločince, koji su zapravo od zločinaca smaknuti! Ne spominje ga posebno čak niti šef UDB-e za srez Lištica Milan Mihaljević u svome povjerljivom dokumentu *Istorijat klera sreza Lištica* iz 1953. godine. Ipak, nabrajajući one svećenike koje su partizani ubili navodi i njegovo ime: “Prilikom oslobođenja Š. Brijega od ustaških i okupatorskih jedinica 8 Februara 1945 godine, kao ustaški i njemački saradnici u borbi protiv NOV-e sa oružjem u ruci izginulo (*sic*) je viši broj fratara u samostanu, odnosno na položaju oko samostana Š. Brijeg. Kao što smo naveli da su Oni (*sic*) pretvorili crkvu i crkvene prostorije u bedem iza koga su se tukli protiv NOV-e i dole navedeni su izginuli na istom položaju” (...). Slijede imena 31 fratra, od kojih neki nikad nisu postojali, a najveći se dio uopće nije nalazio na Š. Brijegu kad su vođene borbe 6. i 7. veljače 1945. Na 25. mjestu je “Kraljević fra Stanko”.⁶⁷ Možemo samo zamisliti kako na partizane puca starac fra Stanko Kraljević, ćorav, slaboga vida u zadnjih 40 godina?! Takve besmislice da su fratri pucali na partizane može izmisliti samo bolestan um. Nitko od njih uopće nije služio vojsku s puškom, nego samo u bolničkim četama, pa većina uopće nije znala niti baratati oružjem. Pogotovo to dakako nisu mogli, i da su htjeli, starci u samostanu, kao što su bili jedva pokretni fra Marko Barbarić, ili starci fra Stanko Kraljević i fra Ivo Slišković, ili pak duševni bolesnik fra Krsto Kraljević.

Dr. fra Robert Jolić

66 Častimir MAJIĆ, *U nebo zagledani*, str. 99-101; R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 219.

67 *Istorijat klera sreza Lištica*, 1953., str. 11 (Arhiv Vicepostulature).

KRVLJU OPEČAĆENI ZA NEBO

Životopisi šezdeset šestorice hercegovačkih franjevaca
ubijenih u Drugom svjetskom ratu i poraću

Priredio:
dr. fra Robert Jolić

Mostar, 2025.